

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ ОСВІТИ У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ (1923–1932 рр.)

У статті проаналізовано специфіку правового регулювання державою процесів українізації 20-х – 30-х років у освітній сфері на території Російської федерації. Акцентується увага на тих моментах, які пов'язані з особливостями втілення українізаційних форм у регіональних аспектах. Для характеристики дії нормативно-правових документів у практичному житті залучені дані російських архівів тих років, а також збірники державних документів. Детально звернено увагу на позитивні та негативні моменти втілення українізації в освіті.

Ключові слова: освіта, наука, національний, традиції.

В статье проанализировано специфику правового регулирования государством процессов украинизации 20-х – 30-х годов в образовательной сфере на территории Российской федерации. Акцентируется внимание на тех моментах, которые связаны с особенностями внедрения украинизационных форм в региональных аспектах. Для характеристики действия нормативно-правовых документов в практической жизни использованы данные российских архивов тех лет, а также сборники государственных документов. Детально обращено внимание на позитивные и негативные моменты внедрения украинизации в образование.

Ключевые слова: образование, наука, национальный, традиции.

Summary. The specific feature focused on legal Ukrainizational processes' regulation by state in 20-s -30-s (XX cen.), concerning educational sphere within soviet Russia is analyzed in the article. Those moments are especially attended to, which are connected with regional peculiarities of Ukrainizational forms' introduction. The information taken from Russian archives, belonging to that period, and also some state collection documents were used in order to characterize the legal documents' effect in practice. Both positive and negative features of Ukrainizational introduction in educational sphere are drawing the attention accurately.

Key words: education, science, national, traditions.

Постановка проблеми і аналіз актуальних досліджень. Найяскравішим явищем щодо “українського питання” у 20–30-х роках ХХ століття у Радянській Росії постала політика українізації. Вона віддзеркалювала один із національних

різновидів так званої “коренізації”, яка здійснювалася керівництвом ВКП(б) з 1923 по 1932 рік щодо неросійських народів країни. Абсолютно необхідною умовою розбудови коренізації та розвитку національно-культурних умов суспільства був широкий розвій освіти та шкільництва. Без достатнього рівня освіти у середовищі робітників, неможливо було ні поліпшити економічні результати праці, ні досягти бажаних успіхів у поступі розвитку суспільства. З іншого боку, розумілося, що підтримку освітніх заходів радянської влади, розвиток шкільної системи, якісне засвоєння знань та бажання вчитися могло забезпечити лише навчання рідною мовою. Ці чинники спонукали радянське керівництво приділити значну увагу національному питанню, зокрема активно впроваджувати українізацію в освітній сфері у тих російських регіонах, де українське населення проживало компактно і великими масивами. Ця стаття присвячена дослідженню проблеми державного правового регулювання, яке здійснювалося різними гілками влади щодо забезпечення освітньої українізації в умовах Радянської Росії.

Моменти нормативно-правового поля українізації 20–30-х рр. в освіті окреслювали В. Шаповаленко, К. Дроздов, І. Омельченко, П. Кошовий, М. Куліш та інші, однак їх розвідки мають нерідко несистемний характер, оскільки дослідження цих учених перебувають у розрізі вирішення не педагогічних, а історичних, соціологічних, статистичних проблем. Саме з цієї причини **метою** даної статті є виокремлення ряду правових аспектів, які здійснили значний вплив на поширення українізації освіти в Радянській Росії 20–30-х років.

Виклад основного матеріалу. Порівняно з коренізацією у республіках Радянського Союзу, освітня українізація в Росії розпочалася із суттєвим запізненням на декілька років. (Принагідно зазначимо, що за переписом населення 1926 року у РРФСР мешкало 6,9 млн етнічних українців, що складало 7,4% усього населення республіки [7, с.37]). Сам хід освітньої українізації у регіонах РРФСР мав дещо безладний характер, незважаючи на те, що для її організації у Народному комісаріаті освіти Росії спеціально було створене Центральне Українське Бюро, завданням якого стало активне залучення до проведення українізації влади як у центрі, так і на місцях.

Центральне Українське Бюро Раднацмену Наркомосвіти РРФСР постало одним із ініціаторів постановки “українського питання” у контексті політики радянської влади щодо національних меншин. Зокрема, уже на початку 1923 року Центральне Українське Бюро подало до Агітпропу ЦК РКП(б) за підписом завідувача В.О. Гадзінського надзвичайно важливу доповідну записку, яка мала назву “Про необхідність організації та посилення партроботи серед українського населення Росії”. У ній йшлося про те, що серед українського населення, яке проживає на території Росії, проводиться певна політико-освітня робота, однак, зважаючи на мізерну кількість фахівців – українців або тих, хто володіє українською мовою – освітня робота є зазвичай недостатньою, а політична пропаганда взагалі не відчувається. Серед кількох пропозицій Українське Бюро згадувало також необхідність видавати хоча б одну просвітницьку газету українською мовою, оскільки преса з України у губернії РРФСР не надходить, і населення нічого не знає про події у Радянській Україні. Акцентувалося також на тому, що близько 3,5 млн українців у Америці мають 17 періодичних видань, натомість у РРФСР для 7 млн, що проживають там, преси рідною мовою не існує зовсім, що впливає політично і не підлягає ніякому поясненню.

Реакцію Агітпропу ЦК РКП(б) можна вважати миттєвою, оскільки у найкоротший час до агітпропів у місцях компактного проживання українського населення надійшов циркуляр із Москви, у якому недвозначно вказувалося: *“Український відділ Раднацмена Наркомосвіти піднімає питання перед ЦК про необхідність організувати українські секції... для ведення роботи серед українців, вважаючи, що тієї політико-освітньої роботи, яка проводиться по лінії Наркомосвіти переважно безпартійними учителями недостатньо. Чи вважаєте ви доцільним організацію української секції при агітпропі для ведення роботи серед українського населення?”* [6, с.26]. Така оперативність відгуку відділу агітації та пропаганди ЦК на записку Українського Центрального Бюро свідчила про те, що натяк Гадзінського на безконтрольність у вирішенні українського освітнього питання у РРФСР (“роботу проводять безпартійні вчителі”) виявився зрозумілим; не на користь

пролунала і порівняльна характеристика української преси у Радянській Росії та за океаном. Безперечно, зміст доповідної записки Українського Бюро мав велике значення для подальшої офіційної постановки проблеми українізації.

Таким чином, найважливіші принципи для проведення українізаційних процесів розпочали формуватися у кінці 1922 – на початку 1923 рр. Не випадково в одному із документів діяльності Раднацмену Наркомосвіти РРФСР 1922/1923 навчальний рік було визначено *“поворотним пунктом в історії національної освіти”* [1, с.34].

Разом з тим, головною подією, яка заклала підвалини українізаційних процесів, як і у цілому явища *“коренізації”*, постав XII з’їзд РКП(б), що відбувся у квітні 1923 року. На ньому у своєму виступі Й. Сталін задекларував: *“... потрібно докласти усіх зусиль для того, щоб радянська влада у республіках стала зрозумілою та рідною.., необхідно щоб вона функціонувала рідною мовою”* [12, с.48]. Закономірно, що у резолюції з’їзду рекомендувалося для практичної роботи членів партії наполегливо домагатися, щоб *“були створені спеціальні закони, які забезпечать вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, які обслуговують національні меншини”* [12, 551].

Важливим став виступ на з’їзді делегата від України, члена ЦВК СРСР М.О.Скрипника. У його доповіді йшлося про надто обережне ставлення радянських органів на місцях до проблеми обслуговування українського населення в Росії. М. Скрипник підкреслив ту роль, яку виконує у справі організації української освіти Наркомосвіти РРФСР, але ці зусилля, як вказував він, часто виявляються марними із-за рішучого супротиву місцевих адміністрацій. Так, два українські педагогічні технікуми – Полтавський на Кубані та Новоанненський у Царицинській губернії – зовсім не мають умов для праці, – наголошував доповідач, – до того ж місцеві чиновники вважають ці заклади *“гніздами націоналізму та контрреволюції”* [3, с.7]. М. Скрипник на з’їзді взяв участь у обговоренні доповіді Й. Сталіна *“Про національні моменти в партійному та державному будівництві”*. У своїй промові він, зокрема, емоційно підкреслив: *“Ми маємо на 7 млн населення в усій РРФСР усього 500 шкіл українською мовою й усього два технікуми, причому існування цих шкіл*

знаходиться зараз під питанням. Зачинилися уже 300 шкіл, а обидва технікуми підлягають у найближчий час скороченню... Я не думаю, щоб такий відсоток задовольняв культурно-освітні потреби українського населення й був визнаний хоч у якійсь мірі благополучним” [12, с. 370].

Услід за XII партійним з’їздом у червні того ж 1923 року відбулася IV нарада ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками республік, на якій також була прийнята резолюція із заходів проведення у життя рішень XII з’їду. У розділі IV було звернено увагу на необхідність *“розширення сітки усіх ступенів навчальних закладів і створення робітфаків місцевими мовами”, “залучення до роботи у школі більш або менш лояльних народних учителів місцевого походження”, “створення ряду товариств поширення письменності рідними мовами”, “постановки видавничої справи”, “обов’язкового включення до загальнодержавного бюджету шкіл (національних)” [14, с.284–285]. На IV нараді ЦК РКП(б) М. Скрипник знову намагався звернути увагу делегатів на *“українське питання” у РРФСР. На цей раз він досить критично висловився щодо стану українізації в Росії і закликав до активізації роботи в цьому напрямі: “Я знаю, що за два роки були видані тільки дві брошури українською мовою в усій РРФСР: одну брошуру ми отримали позавчора – це постанова I-го з’їзду Рад; інша брошура – збірка українських віршів. Я думаю, що це трохи замало, щоб культурно обслуговувати 7 мільйонів... Необхідно цю роботу посилити, поставити та розширити” [14, с. 239–240].**

Саме виступи делегатів XII партійного з’їзду та IV наради ЦК РКП(б), а також постанови, прийняті на цих зібраннях, визначили на десять років ті напрями діяльності радянських органів у сфері національних відносин, які будуть втілюватися в рамках регіональної націоналізації. У обмін на підтримку режиму влада запропонувала народам СРСР свого роду національну автономію з можливістю розвивати національну освіту й мову.

Незважаючи на чіткі рішення партз’їзду та нарад, все ж протягом 1923–1925 рр. національне обслуговування у РРФСР, зокрема у освіті, просувалося повільно. Українізація цього періоду в основному мала стихійні прояви. У багатьох регіонах Росії вже у перші місяці після повалення царизму (на

Далекому Сході, Кубані, у Сибіру) почала розгортатися широка українізаційна робота, ініціаторами якої стали представники української інтелігенції на місцях, патріотично налаштовані активісти, а нерідко – місцеві національні громади. Під їх впливом громадськість почала активно вимагати від нової влади забезпечення національних преференцій, у першу чергу пов'язаних зі започаткуванням рідного шкільництва. Нерідко ці ініціативи “знизу”, оскільки вони майже не контролювалися відділами народної освіти, не тільки не підтримувалися владою, але і тлумачилися проявами сепаратизму, націоналізму, “петлюрівщини”. Так, у звіті Українського Центрального Бюро за 1923– 1924 н. р., наприклад, зазначалося: *“Маємо цілий ряд губерній, де українське населення нараховується сотнями тисяч, але де до цього часу не розпочато ніякої української радянської роботи. Ми підкреслюємо “радянської” тому, що національна робота проводиться повз державні органи і набуває спотворених форм”* [4, 1зв.]. А у документах Раднацмена 1925 р. можна знайти тези, у яких вказувалося, що на Кубані *“незважаючи на те, що населення у значній мірі українське у багатьох повітах краю, незважаючи на те, що воно спілкується українською мовою, незважаючи на це, ні партійні, ні радянські органи до вирішення українського питання впритул не підійшли”* [13, с.278–279].

Разом з тим, на території РРФСР у той час була сформована ціла низка установ, які відповідали за втілення в життя рішень XII партійного з'їзду та IV наради ЦК РКП(б). Серед них центральні: Народний комісаріат у справах національностей, Відділ національностей ВЦВК і Рада з освіти нацменшин при колегії Наркомосвіти РРФСР; на губернському рівні – інститут уповноважених з роботи серед нацменшин при губвиконкомах і інспектори губернських відділів освіти. У структурі Наркомнацу діяв відділ нацменшин, який відповідав за відкриття і фінансування національних шкіл, мовних курсів, шкільних бібліотек, видання підручників тощо.

З 1925 року була значно зміцнена й нормативно-правова база, спрямована на реалізацію політики націоналізації. Зокрема, цього року РРФСР прийняла нову Конституцію. Тут, як і у Конституції 1918 року, були включені статті, що

гарантували дотримання прав національних меншин у республіці. Наприклад, Конституція декларувала, що *“національним меншинам забезпечується право навчання рідною мовою у школі”* [6, с.141]. Конституційні права нацменшин були затверджені і III Всесоюзним з’їздом Рад, що відбувся у травні 1925 року. У резолюції з’їзду доручалося на місцях *“забезпечити повністю проведення відповідних заходів, як то: введення до усіх виборних органів представників нацменшин.., з використанням мов цих меншин, організацію шкіл і т.д.”* [11,с.82-83]. Цей практичний документ постав важливим для подальшої організації життя національних меншин у РРФСР, у тому числі й українців.

Не менш вагомим актом організації в Радянській Росії української освіти стало розпорядження Наркомосвіти РРФСР № 97885 від 19 жовтня 1925 року *“Про створення та проведення плану переведення українських і білоруських шкіл на рідну мову”*. Даним документом Наркомосвіти РРФСР зобов’язував відділи освіти, по-перше, провести роз’яснювальну кампанію серед населення про національну політику влади і залучити людей до створення школи своєю рідною мовою. По-друге, у зв’язку з необхідністю покласти край стихійній освітній роботі, обласні ВНО повинні були приступити до переведення шкіл на рідну мову навчання не пізніше 1 січня 1926 року. По-третє, зверталася увага місцевих адміністрацій на те, що просвітня робота на місцях повинна проводитися національними мовами переважаючого у регіоні населення і неприпустимо цю ділянку роботи супроводжувати російською мовою. Підкреслювалося також, що успіх освітньої національної роботи залежить і від кадрів ВНО, у зв’язку з чим Наркомосвіти рекомендував: *“звернути увагу на підбір інспектури як губернської, так і повітової, у розумінні запрошення осіб, які знають як мову, так і побутові особливості українського народу* [10, с.46].

У 1926 році вийшов декрет Раднаркому РРФСР з виокремленням напрямів діяльності адміністративних установ із цього питання. У ньому йшлося про значне розширення мережі початкових національних шкіл у регіонах республіки, створення необхідної кількості національних професійно-технічних шкіл з урахуванням історично складених на місцях національних промислів і традиційних виробничих зацікавлень [5, с. 379-380].

2 грудня того ж 1926 року вкрай важливе адміністративне рішення щодо статусу національних меншин українців і білорусів у РРФСР знову прийняв Наркомат освіти. Він закликав розглядати представників цих народів як таких, що репрезентують національні меншини у РРФСР і потребують відповідної уваги у справі розвитку національної освіти. Це стало відповіддю на поширення у деяких регіонах країни місцевими чиновниками оцінок української мови переселенців як вкрай відмінного від українських літературних норм варіанту, котрий можна кваліфікувати, швидше, говірковою формою російської мови, ніж української. Подібні оцінки стали нерідкісним явищем у середовищі адміністрацій на Кубані, у Центрально-Чорноземній області, у Сибіру та Поволжі саме у часи активізації українізаційних процесів. Постанова Наркомосвіти чітко наголошувала: *“говорити про подібність, яка знищує кордони між мовами – російською, з одного боку, й українською та білоруською – з іншого, немає підстав ні наукових, ні яких-небудь інших. Білорусів і українців, які проживають на території РРФСР, необхідно розглядати національними меншинами та проводити серед них роботу їхньою рідною мовою”* [8, с.44].

Напередодні нового 1927/1928 навчального року до обласних і губерньських ВНО надійшов циркуляр Наркомосвіти РРФСР № 28-62, у якому знову зверталася увага на необхідність переведення національних шкіл на рідну мову навчання. У циркулярі наголошувалося на необхідності, по-перше, до плану розгортання мережі шкіл у регіонах *“внести необхідну кількість шкіл, які повинні бути переведені на українську мову, потурбувавшись про своєчасне забезпечення цих шкіл українськими учителями”*. По-друге, акцентувалося на потребі передбачити у місцевих бюджетах кошти, які б допомогли забезпечити школи необхідною кількістю підручників національними мовами. [2, 17зв.]. Майже одночасно Наркомосвіти РРФСР поширив і інструктивного листа з цього ж приводу. Документ служив, власне, детальною інструкцією облаштування національної школи. У одному з його розділів, наприклад, пояснювалося: *“Масове переведення шкіл на рідну мову дітей потребує попередньої значної роботи, реформи місцевих органів народної освіти, учительства та населення й у першу чергу націоналізації низового апарату*

радянського управління... Тобто, не тільки “ізбач” і учитель, але лікар, ветеринар, агроном, фінінспектор, начальник міліції, суддя, слідчий та інші представники влади повинні у спілкуванні з населенням переходити на його мову. Тільки після значного просування у цих галузях можливо з достатньою впевненістю в успіху виступити перед населенням з офіційною пропозицією переведення школи на рідну мову” [13, с. 251-253].

У наступному 1929 р. Наркомосвіти ще однією своєю постановою (від 30 серпня) підтвердив, що мовою українського населення, яке проживає на території республіки, повинна бути саме українська [8, с. 38].

26-30 квітня 1930 року у Москві відбулася Друга Всесоюзна партійна нарада, присвячена питанням народної освіти, на якій виступили голова ЦВК СРСР М. Калінін, нарком освіти РРФСР А. Бубнов, нарком освіти України М. Скрипник та інші. У резолюції наради ”Практичні заходи культурного будівництва національностей СРСР” були відмічені значні успіхи у обслуговуванні національних меншин, а разом з цим вказано і на недоліки, які спостерігалися у освітній національній роботі переважно на теренах Російської Федерації. Зокрема, особливо підкреслювалося недбале ставлення до освітнього обслуговування таких народів як українці, білоруси, німці, щодо яких на місцях порушувався принцип про “школи рідною мовою” [13, с.638-640]. Це був останній нормативно-правовий документ центральної радянської влади, спрямований на забезпечення діяльності у сфері регулювання національної освіти та шкільництва.

З кінця 1932 року українізаційні процеси на території РРФСР були перервані спеціальною постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР. Найбільш активні учасники та ініціатори українізації за деякий час зазнали репресій. Услід цій постанові Раднарком РРФСР 10 січня 1933 року видав власну республіканську постанову, в якій указав, що “українізатори” на теренах націоналізованих районів Росії організували націоналістичний рух з різними формами шкідництва і саботажу. Усе це змушує партію та уряд перевести усі українізовані установи та школи на території РРФСР з української мови на російську, – пояснювалося у постанові. За короткий час на території республіки

були ліквідовані інститути уповноважених з роботи серед нацменшин, з 1934 року перестав функціонувати Комітет з освіти, а з 1936 року – Відділ національностей ВЦВК. Що стосується Наркомосвіти РРФСР, то він 9 липня 1933 року окремою постановою своєї колегії підтвердив відділам народної освіти вказівку ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР, а також Раднаркому РРФСР про припинення українізації у шкільництві і зобов'язав перевести навчання у школах усіх рівнів та в інших навчальних закладах з української мови на російську.

Висновки. Таким чином, українізація в освіті постала важливим фактором національної стратегії радянської влади у 20-30-х роках ХХ століття. Нормативно-правові документи, директиви, постанови, циркуляри цього часу зосереджують увагу перш за все на напрямках розвитку рідної мови та забезпечення її функціонування через низку освітньо-виховних закладів, передусім шкіл. З цією метою було створено систему відповідальних установ, які забезпечували виконання партійних і радянських вказівок щодо вирішення національних питань у РРФСР. Зміст нормативно-правових засад, відпрацьованих радянською владою щодо українізації освіти, показує, що остання розвивалася поетапно, відповідно до постанов центральних органів влади та особливостей місцевих ситуацій, у результаті чого український етнос у Росії вперше був визнаний національною меншиною, серед представників якої необхідно проводити освітню роботу рідною мовою, розвивати школу, формувати кваліфіковані вчительські кадри. Вперше як масове явище з'явилися у Росії й українські школи.

З іншого боку, як засвідчили тенденції українізації освіти у регіонах, діяльність представників, відповідальних за створення українського шкільництва, наштовхнулася на активний супротив з боку місцевих низових партійно-радянських апаратів. Це негативно віддзеркалилося на розгортанні на місцях сітки українських навчальних закладів, на методичному, кадровому та видавничому їх забезпеченні.

Література:

1. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГА РФ), ф. а. 296, оп. 1, д. 60, л. 34.
2. ГА РФ, ф. а. 296, оп. 1, д. 276, л. 17 об.
3. ГА РФ, ф. а. 296, оп. 1, д. 52, л. 6–7.
4. ГА РФ, ф. а. 296, оп. 1, д. 86, л. 1 об.
5. ГА РФ, ф. р. 1235, оп. 121, д. 2, л. 379–380.
6. История Советской Конституции в документах (1917-1956 гг.) / Под ред. А.С. Гоцмана. – Минск: Комиздат, 1957. – 598 с.
7. Історія української еміграції / [Упоряд. Зубалій О., Лановик Б., Траф'як М., Жук Г]. – К.: Джерело, 1992. – 312, [1] с.
8. Островский З.С. Проблема украинизации и белоруссизации в РСФСР / З.С. Островский. – М.: Коммунар, 1931. – 132 с.
9. Российский государственный архив социально-политической истории, (РГАСПИ), г. - Москва, ф. 17, оп. 60, д. 997, л. 26.
10. Сергійчук В.І. Українізація Росії. Політичне ошуканство українців більшовицькою владою в 1923–1932 роках / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 86 с.
11. Съезды Советов в документах (1917-1936) / [Сост. Кузнецова Н.И. и др.; Отв. ред. Снеткова М.И.]. – М.: Политиздат, 1960. – Ч. 3. – 713 с. [1].
12. XII съезд РКП(б). Стенографический отчет от 17–25 апреля 1923 года. – М., 1924. – 570 с.
13. ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. 1918–1933 гг. / [Сост.: Л.С. Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая; Отв. ред. Суречкина М.И.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 688 с.
14. Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г.: Стенографический отчет. – М., 1992. – С. 284-285, 239-240.